

बाको चस्मा कथामा विश्वदृष्टि

उपप्रा. मनमाया पोखेल

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यताका आधारमा 'बाको चस्मा' कथामा प्रयुक्त विश्वदृष्टिको विश्लेषण गरिएको छ । विश्वदृष्टि लुसिएँ गोल्डम्यानद्वारा प्रतिपादन गरिएको समाजशास्त्रीय अवधारणा हो । 'बाको चस्मा' कथामा प्रभुत्वशाली वर्ग, अधीनस्थ वर्ग तथा नव पुस्ताको प्रतिनिधित्व गर्ने उदीयमान पिँढी वा समूहको उपस्थिति रहेको छ । कथामा तिनको विश्वदृष्टि के कसरी अभिव्यक्त भएको छ र त्यस्तो विश्वदृष्टि समाजका विभिन्न वर्ग र समूहको विश्वदृष्टिसँग समानधर्मी छ कि छैन ? भन्ने जिज्ञासा यस लेखको प्रमुख समस्या हो । यस लेखमा समाजमा रहेको प्रभुत्वशाली वर्ग तथा त्यसको उत्पीडनमा परेको अधीनस्थ वर्ग र प्रतिरोधी चेतना बोकेको उदीयमान पिँढीको विश्वदृष्टि र संरचनागत समानधर्मिताको अवधारणालाई कथा विश्लेषणको मुख्य आधार बनाइएको छ । विभिन्न साक्ष्यहरूका आधारमा कथामा उपस्थित प्रभुत्वशाली वर्गको चरित्र शोषणमुखी रहेको र शोषित वर्ग दमित अवस्थामा रहेको देखाउँदै उदीयमान पिँढीलाई परिस्थितिअनुरूप बदलिन सक्ने परिवर्तनशील चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त वर्गको विश्वदृष्टि पनि आ-आफ्नै वर्गीय चरित्रअनुकूल निर्माण भएको देखाइएको छ । कथा विश्लेषणका लागि निगमनात्मक विधि अपनाइएको छ । प्रस्तुत अध्ययन साहित्यिक अध्ययन भएकाले गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ । कथामा अभिव्यक्त विश्वदृष्टि र वर्तमान नेपाली समाजका विभिन्न वर्ग र पिँढीमा विकसित विश्वदृष्टिबिच संरचनागत समानधर्मिता पाइएको निष्कर्ष यस लेखमा निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : उदीयमान पुस्ता, विद्यमान यथार्थ, विश्वदृष्टि, संरचनागत समानधर्मिता, सम्भावित यथार्थ ।

१. विषयपरिचय

सानु शर्मा आधुनिक नेपाली साहित्यका उपन्यास, कथा, कविता, गीत र गजल क्षेत्रमा कलम चलाउन सफल साहित्यकार हुन् । आख्यानकारका रूपमा हेर्दा उनी नेपाली आख्यान परम्पराको उत्तरवर्ती चरणकी सक्रिय आख्यानकार हुन् । उनी उत्तरआधुनिकतावादी कथाकार हुन् । उनका कथामा नेपाली समाजमा देखापरेका समकालीन सन्दर्भलाई मूल विषयवस्तु बनाइएको छ । उनका कथामा समाजका विभिन्न वर्ग र पिँढी वा समूहको उपस्थित गरी तिनको जीवनजगत हेर्ने विश्वदृष्टि प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । शर्माद्वारा लिखित *बाको चस्मा* कथा सामाजिक आर्थिक-समस्यामा आधारित कथा हो । यस कथामा प्रभुत्वशाली वर्ग र अधीनस्थ वर्गको उपस्थिति गराई दुवै वर्गका जीवनजगतसम्बन्धी आ-आफ्ना विश्वदृष्टि प्रस्तुत गरिनुका साथै उदीयमान पिँढी वा समूहमा देखिएको नवचेतनामूलक विश्वदृष्टिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी यस कथामा समकालीन नेपाली समाजमा घटित भइरहेका विभिन्न घटना र परिवेश प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त घटना र परिवेश तथा कथामा अभिव्यक्त घटना र परिवेशका बिच संरचनागत समानधर्मिता पाइन्छ । अतः विवेच्य कथा विश्वदृष्टिका कोणबाट पठनीय रहेको छ । विश्वदृष्टि भनेको कुनै एक वर्ग वा समूहको जीवनजगतका बारेको

सुसङ्गत दृष्टि हो । यसको विकास लुसिएँ गोल्डम्यानले गरेका हुन् । बाको चस्मा कथाको विभिन्न पक्षबाट अध्ययन विश्लेषण गरिएको भए तापनि हालसम्म विश्वदृष्टिका आधारमा यसको अध्ययन हुन सकेको छैन । उक्त अभावलाई दृष्टिगत गरी प्रस्तुत लेखमा बाको चस्मा कथामा विश्वदृष्टिको प्रयोग के कसरी गरिएको छ भन्ने जिज्ञासाको समाधान गरिएको छ । त्यस्तै यस कथामा प्रभुत्वशाली वर्ग र अधीनस्थ वर्ग तथा उदीयमान नव पिँढी वा समुदायको विश्वदृष्टि प्रस्तुत गर्दै उक्त विश्वदृष्टि र तत्कालीन नेपाली समाजका वर्गहरूको विश्वदृष्टिका बिच संरचनागत समानधर्मिता रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

२. अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययन साहित्यिक अध्ययन भएकाले पाठविश्लेषणमा आधारित छ । यो गुणात्मक पद्धतिबाट गरिएको अध्ययन हो । यसमा प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतका सामग्रीहरू प्रयोग गरिएका छन् । यस क्रममा सानु शर्माद्वारा लिखित बाको चस्मा कथालाई प्राथमिक स्रोतको सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने विश्वदृष्टिसम्बन्धी सैद्धान्तिक विश्लेषणका लागि प्रयोग गरिएका विभिन्न समालोचकीय कृतिहरूलाई द्वितीय स्रोतका सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । उपर्युक्त सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । कथाको विश्लेषण लुसिएँ गोल्डम्यानका विश्वदृष्टिसम्बन्धी मान्यतालाई आधार मान्दै वर्णनात्मक पद्धतिद्वारा गरिएको छ ।

३. सैद्धान्तिक आधार

साहित्य र समाजबिचको सम्बन्धको अध्ययन गर्ने वाङ्मयको शाखालाई साहित्यको समाजशास्त्र भनिन्छ । यसले साहित्यमा व्यक्त भएको समाजको अध्ययन र विश्लेषण गर्छ । साहित्यको समाजशास्त्रको अध्ययन गर्ने विभिन्न चिन्तकहरूमध्ये लुसिएँ गोल्डम्यान पनि एक हुन् । उनले विकास गरेको समाजशास्त्रीय चिन्तनलाई उत्पत्तिमूलक संरचनावाद भनिन्छ । यसभित्र साहित्य विश्लेषणका विभिन्न आधारहरू निर्माण भएका छन् । तीमध्ये विश्वदृष्टि पनि एक हो । गोल्डम्यानका अनुसार विश्वदृष्टि भनेको समाजका कुनै वर्ग वा समूहको जीवनजगतका बारेको सुसङ्गत दृष्टि हो (गोल्डम्यान, सन् १९८०, पृ. १११) । लेखकले साहित्यमा व्यक्त गरेको विचार लेखकको समाज र त्यस समाजका विभिन्न वर्गका व्यवहार र चिन्तनबाट प्रभावित हुन्छ । त्यसैले विश्वदृष्टि कुनै व्यक्तिविशेषको नभएर समूहविशेषको हुन्छ किनकि व्यक्तिका विचारमा सङ्गति र एकान्वितिको प्रायः अभाव हुन्छ (श्रेष्ठ, २०७६, पृ. ८०) । अतः विश्वदृष्टिको विकास सामाजिक ऐतिहासिक विकासका प्रक्रियामा कुनै वर्ग वा समुदायले गर्छ ।

हरेक कृति लेखकको सिर्जना हो र त्यसले लेखकका विचार तथा अनुभूतिलाई व्यक्त गर्छ तर त्यहाँ लेखकको मात्र विचार हुँदैन, लेखक स्वयम् पनि समाज तथा अन्य व्यक्तिहरूको चिन्तनबाट प्रभावित हुन्छ जसलाई लेखकले आफ्नो वर्ग वा समाजका अन्य व्यक्तिहरूका विचार वा भावसँग जोडेर कृतिमा प्रस्तुत गर्छ । गोल्डम्यानका अनुसार कुनै पनि कृति व्यक्तिविशेषको मात्र नभएर उसले कृतिमा व्यक्त गरेका विचार वा भाव आफ्नो वर्ग वा समुदायबाट प्रभावित हुन्छन् (गोल्डम्यान, सन् १९८०, पृ. १११) । त्यसैले साहित्यिक कृतिले सामूहिक चेतनालाई अभिव्यक्त गर्छ ।

विश्वदृष्टि एक व्यक्ति वा लेखकको निजी निर्मित नभएर कुनै एउटा वर्ग वा समुदायको सर्वाधिक सम्भावनापूर्ण अन्तश्चेतनाका आधारमा निर्माण गर्न सकिन्छ । यही सुसङ्गतिले नै कृतिलाई महानता प्रदान गर्छ । अतः गोल्डम्यानका अनुसार महान् प्रतिनिधि लेखक त्यसलाई भनिन्छ, जसले रचनामा आफ्ना वर्गको अधिकतम अन्तश्चेतनालाई अभिव्यक्त

गर्छ (रुथ, सन् १९९२, पृ. १११) । विश्वदृष्टि प्रत्यक्ष अनुभव गर्न सकिने विषय नभएर विचार, आकाङ्क्षा अनि भावनाको संरचना हो । त्यसैले यो अमूर्त किसिमको हुन्छ । यसले साहित्यिक कृतिमा मात्र मूर्त रूप प्राप्त गर्छ र यसलाई सामूहिक सन्दर्भमा बुझ्न सकिन्छ । विश्वदृष्टि भनेको जगत् र जीवनबारे अङ्गीकार गरिने विचार, धारणा अडान आदिको समग्र रूप हो (भट्ट, २०७१, पृ. ५०) । यसले मानिसको सम्पूर्ण मानसिक तथा बौद्धिक जगत्लाई अनुशासित गरेको हुन्छ । हरेक मानिससँग जीवनजगत्का बारेमा आ-आफ्नै भोगाइ र अनुभव हुन्छन् । तिनैबाट उसको वैचारिकता बन्छ । त्यही वैचारिकताले व्यक्तिको जीवनजगत्सम्बन्धी विश्वदृष्टि निर्माण गर्छ । अतः विश्वदृष्टि निर्माणको प्रमुख आधार मानिसको जीवन र विश्वअनुभव हो (भट्टराई, २०७०, पृ. ३४३) । यसलाई जीवनजगत्सम्बन्धी वैचारिक दृष्टिकोणका रूपमा पनि बुझ्न सकिन्छ ।

विश्वदृष्टि एक निश्चित कालखण्डमा एक वर्गको विचार, अनुभूति र व्यवहारको समग्रतामा प्रकट हुन्छ । यो स्थिर रहँदैन, परिवर्तन भइरहन्छ । अतः कुनै ऐतिहासिक कालखण्डमा प्रगतिशील ठानिएको विश्वदृष्टि परिवर्तित परिस्थितिमा प्रतिगामी पनि हुनसक्छ । विश्वदृष्टि एउटा निश्चित कालखण्डमा एउटा वर्गका विचार अनुभूति र व्यवहारको समग्रतामा प्रकट हुन्छ (पाण्डेय, २०७३, पृ. १९) । त्यसैले आजको सम्भावित यथार्थ भोलि विद्यमान यथार्थ पनि बन्न सक्छ । गोल्लडमानका अनुसार समाजमा विद्यमान यथार्थ र सम्भावित यथार्थ गरी दुई प्रकारका यथार्थ हुन्छन् । यी दुवैसँग कलाको घनिष्ठ सम्बन्ध हुन्छ । साहित्य वा कलाको सम्बन्ध यी दुवै यथार्थसँग जोडिएको हुन्छ । महान् साहित्यकारले कृतिमा काल्पनिक सुसङ्गत तथा लगभग पूर्णतः सुसङ्गत विश्वको रचना गर्न सफल हुन्छ (जैन र बाँठिया, १९९२ पृ. ५१) । यदि स्रष्टा सचेत छ भने उसले कलाका माध्यमबाट त्यस्ता पात्र निर्माण गर्छ जसले सम्भावित यथार्थलाई साकार तुल्याउन सङ्घर्ष गर्दछ र विद्यमान यथार्थमा परिणत गर्न सक्छ । त्यसैले कृति वा साहित्यमा सम्भावित यथार्थ जति सशक्त हुन्छ कृति उति नै उत्कृष्ट हुनजान्छ ।

गोल्लडम्यानले विश्वदृष्टिको विवेचना गर्ने क्रममा समाजका वर्गको विश्वदृष्टि र कृतिको संरचनाभित्र अभिव्यक्त विश्वदृष्टिका बिच समानधर्मिता रहने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनका अनुसार कुनै वर्गको विश्वदृष्टिको संरचनासँग कृतिभित्र संरचित संसारको संरचनाको समानधर्मिता हुन्छ । यसलाई उनले रचनाको समानधर्मिता भनेका छन् (पाण्डेय, सन् २००६, पृ. १५०) । कुनै पनि समाजशास्त्रीले कृतिको समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्दा त्यही समानधर्मिताको खोजी गर्छ । त्यसैले कृतिमा समाजको समानधर्मिता जति सशक्त हुन्छ त्यति नै रचना महान् र सशक्त हुन्छ । यसरी हेर्दा विश्वदृष्टि भनेको त्यस्तो सामूहिक चेतना हो जसले एक सामाजिक समूहका सदस्यहरूलाई परस्परमा सम्बन्ध बनाउनका साथै अन्य सामाजिक समूहका सदस्यहरूबाट अलग बनाउँछ । यसको अभिव्यक्तिका लागि वर्गगत, समूहगत र पुस्तागत आदि केन्द्रहरू निर्माण भएका हुन्छन् (पाण्डेय, २०८१, पृ. ९८) । यस लेखमा विश्वदृष्टिसम्बन्धी यिनै मान्यतालाई आधार बनाएर वर्गगत र पिँढी वा पुस्तागत आधारमा बाको चस्मा कथाको समाजशास्त्रीय विश्लेषण गरिएको छ ।

४. आख्यानसन्दर्भ

बाको चस्मा कथामा उदित, अनन्या र उसकी आमा तीन जना मुख्य पात्रका रूपमा उपस्थित छन् । यो कथा मूलतः उदितको कथा हो । स्नातकोत्तर द्वितीय वर्षमा अध्ययनरत उदितले दुब्लो शरीर, खुइल्लिएका लुगा र अनाकर्षक व्यक्तित्वका कारण कतै जागिर पाउन सकेको छैन तर पढाइमा मेधावी भएकाले होम ट्युसन पढाएर आफ्नो पढाइलगायत परिवारको गर्जो टारेको छ । अनन्या नामकी भर्खर यौवनको सिँढी चढेकी चन्चले किशोरीलाई होम

ट्युसन पढाउन जाँदा घरमा कोही नभएको मौका पारी त्यसले उदितसँग जवानीको तिर्खा मेटाउन खोज्छे । पारिवारिक जिम्मेवारी र पढाइको बोझले किचिएको उदित उसको प्रस्ताव अस्वीकार गरी त्यो दिन अनन्यालाई नपढाइकन फर्कन्छ । भोलिपल्ट ट्युसन पढाएको महिना पुगेकाले तलब पाइने आशामा सधैँभैँ अनन्याका घरमा पुगेको उदितले अनन्याकी आमालाई अभिवादन गर्दा उसले अनन्यालाई हातपात गरेको आरोपमा गालामा भापड लगाउँछे । नोकरद्वारा गलहत्याएर घरबाहिर पुऱ्याई उदितलाई सिङ्गो महिनाको पारिश्रमिकबाट समेत वञ्चित गरिन्छ । यसबाट दुःखी बनेको उदित दुई दिनसम्म कोठाबाट बाहिर निस्कँदैन । यसै अवधिमा घरबाट फोन आउँछ । चस्मा भाँचिएका कारण आँखा देख्न नसकेर बा ट्वाइलेटमा लडेर खुट्टो मर्किएको र आमाको दमको औषधि सिद्धिएको समाचारले उदितका आँखा आसुले भरिन्छन् । आँसु सकिएपछि ऊ अबदेखि नरुने बाचा गरी बाको चस्माले देखाएका सपनालाई त्यागेर आफ्ना दृष्टिले समाज हेर्ने निर्णयमा पुग्छ ।

उदितले फुटपाथमा किनेको हुडीको जम्पर र कालो चस्मालाई लोभलाग्दो आँखाले हेर्दै सदाका लागि त्यागी इस्टालिस्ट हुडीवाला ज्याकेट र कालो डार्क ग्लासेस लगाएर हुलिया बदलेर साँभमा साथीका घरबाट फर्किरहेकी अनन्याको हातेब्याग चोरेर भाग्छ । एक हप्तापछि अनन्याका ब्यागबाट फेला पारेको बीस बाइस हजार रूपियाँबाट बढो आत्मविश्वासका साथ पसलमा डमीमा सजाइएको निलो सर्ट किनेर त्यसैमा सजिएर घरका लागि आवश्यक सबै सामान बोकेर गाउँतिर लाग्छ । यस बेलाको उसको ठाँटबाटले ऊ कुनै अन्तर्वार्तामा बसेको भए पक्का पास हुने थियो भन्ने देखाउँछ । उसले खोलाका छेउमा उभिएर अनन्याको हातेब्याग अलि पर खोंचमा पुग्ने गरी हुत्याएर सारा लाचारी सदाका लागि खुर्केर फालिदिन्छ ।

५. विमर्श र परिणाम

बाको चस्मा कथामा प्रभुत्वशाली वर्ग, अधीनस्थ वर्ग र उदीयमान पिँढी वा पुस्ताका विश्वदृष्टि प्रस्तुत भएका छन् । त्यस्तै यस कथामा अभिव्यक्त समाजको संरचना र समकालीन नेपाली समाजमा देखिएको सामाजिक संरचना लगभग उस्तै देखिन्छ । अतः यस लेखमा उपर्युक्त वर्ग र उदीयमान पिँढी वा पुस्ताका विश्वदृष्टि तथा कृति र समाजबिचको संरचनागत समानधर्मिता छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ । यस लेखमा उपर्युक्त बुँदाहरूमा केन्द्रित भएर विवेच्य कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

५.१ प्रभुत्वशाली वर्ग

प्रस्तुत कथामा प्रभुत्वशाली वर्गका रूपमा अनन्या र उसकी आमा आएका छन् । उनीहरूको निम्नवर्गलाई हेर्ने दृष्टिकोण अत्यन्त न्यून स्तरको छ । गरिबीको मारले किचिएको उदितलाई एकातिर पढाइको भार छ भने अर्कातिर पारिवारिक दायित्वले किचेको छ । यस्तो अवस्थामा उसले अनन्याको चाहना पूरा गर्नुभन्दा भोलि आउने पारिश्रमिकलाई महत्त्व दिनु स्वभाविक हो । आफ्नाअनुकूल कार्य नगरेका कारण आमालाई भए नभएका कुरा सुनाएर उदितलाई नगरेका गल्लीको सजाय भोगाउनु तथा आमाले पारिश्रमिक नदिई उसलाई गलहत्याएर घरबाट निकाल्दा कुटिल आँखाले हेर्नुले अनन्याको वर्गीय अहम् देखाउँछ । त्यस्तै अनन्याकी आमाले छोरीले सुनाएका कुरा सही वा गलत के हुन् भनी विचारै नगरी उदितको बेइज्जत गरी पारिश्रमिकका सट्टा गालामा भापड लगाएर पठाएकी छ । अनन्याकी आमाको यस्तो व्यवहारले धनीका छोराछोरी मात्र हिम्मती हुन्छन्, गरिबका छोराछोरी सोभा हुन्छन्, उनीहरूमा हिम्मत हुँदैन त्यसैले उच्चवर्गले गरेका सबै किसिमका शोषण तिनले चुपचाप सहन्छन् भन्ने उच्च वर्गीय वैचारिकता कथामा यसरी व्यक्त

भएको छ, “तँलाई सोभोसीधा देखेर छोरी पढाउन राखेको, कसरी हिम्मत गरिस् मेरो छोरीको शरीरमा हात हाल्न” (पृ. ४९) ? अनन्याकी आमाको यस अभिव्यक्तिले गरिबहरू मान्छे नै होइनन् । उनीहरूमा कुनै चेतना छैन, तिनले आर्थिक अभावका कारण जस्तोसुकै अन्याय र अत्याचार सहन सक्छन्, प्रतिवाद गर्दैनन् भन्ने अभिजात्य वैचारिकता प्रकट गरेको छ । यसले उच्च वर्गीय चरित्र उद्घाटन गर्नुका साथै त्यस वर्गको विश्वदृष्टि प्रस्तुत गरेको छ ।

उदितले विनाकसुर भापड खाएको कुरा बुझ्न नपाउँदै उसको अर्को गालामा भापड बर्साउने अनन्याकी आमालाई छोरीको बदनाम हुने भय छ तर उदितको पनि इज्जत छ भन्ने चेतनासम्म छैन । यस कुरालाई कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ- “मेरी छोरीको बदनामी हुने भएर पो, नत्र त पुलिस बोलाउँथे म । वास्टर्ड ! अभै हिम्मत हेर न, फर्केर आउन सकेको त्यसरी लघार्दा पनि” (पृ. ४९) । उसको यस भनाइले समाजमा अनन्याको मात्र इज्जत छ, उदितको कुनै इज्जत छैन भन्ने देखिन्छ । पुलिसलाई खबर गर्दा छोरीको बदनामी हुने डर मान्ने अनन्याकी आमालाई अरू कसैका छोराको पनि इज्जत हुन्छ, भन्ने कुराको हेक्का नै हुँदैन । मूलतः अनन्याले उदितका बारेमा उल्टोसुल्टो केही भनेर नै उसकी आमाले उदितलाई गाला चड्काएको हुनुपर्छ । तर उसकी आमाले वास्तविक कुरा के हो राम्ररी बुझेर मात्र कदम चाल्नुपर्नेमा उसले त्यसो गरेकी छैन । यसबाट के देखिन्छ भने समाजमा प्रभुत्वशाली वर्गको मात्र इज्जत हुन्छ, अधीनस्थ वर्गको कुनै इज्जत हुँदैन । यही वैचारिकता प्रभुत्वशाली वर्गको विश्वदृष्टि बनेर कथामा अभिव्यक्त भएको छ ।

अनन्याकी आमाले विनागल्ती आफूलाई गालामा चड्काउँदा र उसलाई ‘लघार्दा पनि फर्केर आउन सकेको’ भनी आरोप लगाईरहँदा उदितले अनन्याका अनुहारमा हेर्छ । त्यसवेला उसका अनुहारमा कुटिल भाव नाचेको देखिन्छ । उसले अनन्यालाई आफूले केही नगरेको स्पष्टीकरण दिन खोज्दा “तँ निस्की ! निस्किहाल् ! नत्र अहिले पुलिस बोलाउँछु” (पृ. ४९) भनी उदितलाई सफाइ दिने मौकासमेत दिइन्न । यसले प्रभुत्वशाली वर्गको अधीनस्थ वर्गप्रतिको विश्वदृष्टि प्रस्तुत गरेको छ । यसरी विवेच्य कथामा गरिबसँग आर्थिक पहुँच नभएकाले तिनका सपनाको कुनै मूल्य हुँदैन । तिनलाई जस्तोसुकै शोषण गरे पनि प्रतिरोध गर्न सक्दैनन् र तिनका कुरामा कसैले विश्वास गर्दैनन् भन्ने कुरा कथामा उच्च वर्गीय विश्वदृष्टि बनेर प्रस्तुत भएको छ ।

हातेब्याग चोरी भएपछि उजुरी लेखाउन पुगेका अनन्याका आमाछोरीलाई पुलिसले त्यति धेरै पैसा किन ब्यागमा राख्नुहुन्छ भनेर प्रश्न गर्छ । त्यसवेला अनन्याकी आमाले पुलिसलाई वर्गीय अहम् देखाउँदै आजकल दश-बीस हजार रूपियाँ ठुलो रकम नभएको र आईएनजीओमा काम गर्ने बाबुकी एकली छोरी अनन्याले साथीको बर्थडे केक किन्न उक्त पैसा बोकेको कुरा बताउँछे (पृ. ५२) । अनन्याकी आमाको यस अभिव्यक्तिले अभिजात्य अहम् प्रस्तुत गरेको छ । छोरीलाई पढाउने व्यक्तिको महिनाभरिको पारिश्रमिक नदिनेले छोरीले दश-बीस हजार ट्यान्डब्यागमा बोक्नुलाई सामान्य कुरा मानेकी छ । यसले उच्चवर्गीय शोषण प्रवृत्तिलाई देखाउँदै आईएनजीओमा काम गर्ने बाबुकी एकली छोरी अनन्यालाई पुत्पुल्याएर राखिएको सड्केत कथामा गरिएको छ । उसका हरेक गतिविधिमा सही थाप्ने अनन्याकी आमाको क्रियाप्रतिक्रियाले उच्च वर्गीय परिवारमा सन्ततिहरूलाई पुत्पुल्याइने, तिनका गतिविधिमाथि परिवारको कुनै निगरानी नहुने र सन्ततिलाई उचित संस्कार दिनुको सट्टा पैसाको खोलो बगाएर मत्त्याउनेजस्ता कार्यले त्यस्ता परिवारका सन्तति भविष्यमा अनन्याजस्तै कुवाटो पक्रन थाल्छन् भन्ने देखाएको छ । यसले उच्चवर्गीय अहम् र शोषक प्रवृत्तिलाई सड्केत गरेको छ । यसैबाट सम्भ्रान्त वर्गीय विश्वदृष्टि निर्माण भएको छ ।

५.२ अधीनस्थ वर्ग

प्रस्तुत कथामा अधीनस्थ वर्गका रूपमा उदित र उसका बाका विश्वदृष्टि प्रस्तुत भएका छन् । उसका बा निम्नवर्गीय मानिस भएकाले मिहिनेत र परिश्रममा नै उनको विश्वास अडेको छ । उनले उदितलाई “ठूलो मान्छेभन्दा राम्रो मान्छे बनेस्” (पृ. ४७) भन्ने अर्ती दिएका छन् । त्यसैले उदितले मिहिनेत र परिश्रमद्वारा असल मान्छे बन्ने सपना देख्छ । उसले टुटेफुटेका चस्माको सहायताले बाले देखेका र देखाएका सपनाहरू पूरा गर्न मिहिनेतबाहेक अरू केही गर्न जान्दैन । उसको यस्तो स्वभाव निर्माण गर्न उसका बाको वैचारिकताले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । अतः मिहिनेत र पसिनाका भरमा ठूलोभन्दा असल मान्छे बन्नुपर्छ भन्ने वैचारिकता नै उसका बाको विश्वदृष्टि हो । बाको त्यही विश्वदृष्टिबाट प्रभावित उदितले आफ्नो पढाइ खर्च धान्न र घरको गुजारा चलाउन होम ट्युसनलाई पेसा बनाएको छ ।

पारिवारिक जिम्मेवारी पूरा गर्न अभावसँग सम्झौता गर्न सिकिसकेको उदितले कल्पनामै रमाउन जानेको छ । उसले यसपटकको आम्दानीले बालाई चस्मा किन्ने र अर्को महिनामा पैसा कमाएर पुतली सडकको कपडा पसलमा डमीमा सजाएर राखिएको नीलो सर्ट किन्ने कल्पना गरेको कुरा कथामा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

यो पटक बाको नयाँ चस्मा किन्छु अर्को पटक केही पैसा बचाएर आफ्ना लागि एउटा सर्ट किन्छु, सोचैरे उसको मनले मजा मान्यो । उसका आँखाको स्क्रिनमा पुतलीसडकको एउटा पसलबाहिर डमीमा सजिएको त्यो नीलो सर्ट टाँसियो । मन फुरुड्क पयो नीलो रङ्गको त्यही शर्ट आफ्नो आडमा सजिएको कल्पनाले । (पृ. ४६)

अभावसँग जुध्दै मिहिनेत र पसिनाका भरमा अगाडि बढ्नुलाई आफ्नो जीवनको लक्ष्य ठान्ने उदितले मिहिनेतले आफ्ना आवश्यकता पूरा गर्ने सपना देखेको छ । उसको विश्वदृष्टि पनि यसै अनुरूप निर्माण भएको छ । जब उसले गरेको महिनाभरिको पारिश्रमिकको फलस्वरूप विनाअपराधको सजाय पाउँछ । उसको विश्वदृष्टिमा परिवर्तन आउँछ । उसले गरिबीका कारण समाजमा तिरस्कृत भएको कुरालाई स्वाभाविक मान्छ तर उसको श्रमको मूल्य खोसिनु उसको सपना हराउनुसरह थियो । अतः गरिबको श्रमको मूल्य खोसिएर उसको सपना हराउनु हुँदैन भन्ने वैचारिकता उदितको वैचारिकता हो । यही कुरा उदितको विश्वदृष्टि बनेर कथामा अभिव्यक्त भएको छ ।

अनन्याका घरमा घटेको घटनापछि उदित आफ्ना सबैतिरका बाटा बन्द भएको ठानी दुई दिनसम्म कोठाबाहिर निस्कदैन । तेस्रो दिनमा घरबाट आएको फोनको घन्टीले उसलाई जगाउँछ । भाइले फोनमा चस्मा भाँचिएर बाले आँखा नदेखेकाले लडेर खुट्टो मर्किएको र आमाको दमको औषधि सकिएको जानकारी गराउँदा उसका आँखा आँसुले भरिन्छन् । आँसु सकिएपछि उसले अबउप्रान्त कहिल्यै नरुने प्रतिज्ञा गर्छ । उदितले विनाअपराध जुन सजाय पाएको थियो, त्यसलाई चुपचाप सहनु उसको बहादुरी थिएन, कायरता थियो । ऊ कायर बन्न चाहँदैनथ्यो । त्यसैले परिणाम जेसुकै होस्, उसले बाको चस्माले जीवन हेर्ने विचार त्यागिदिन्छ । उसका आँखा चस्माबिहीन थिए तर तिनका पनि आफ्नै सपना थिए । ती पूरा गर्न उसले केही गर्नु थियो । त्यसका लागि पैसा चाहिन्थ्यो । उसले थोत्रो मोबाइल बेच्ने नयाँ विचार निर्माण गर्छ । यसबाट उसमा परिवर्तन आउँछ र नवीन विश्वदृष्टिको निर्माण हुन्छ । त्यो विश्वदृष्टि उदीयमान पिँढी वा पुस्ताको विश्वदृष्टि हो ।

५.३ उदीयमान पिँढी

बाको चश्मा कथामा उदितको समाजलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन आएपछि उसमा निर्मित वैचारिकताले उदीयमान पिँढी वा पुस्ताको विश्वदृष्टिलाई सङ्केत गरेको छ । प्रारम्भमा बाको चश्माले समाज हेर्ने उदितले जब विनाकारण सजाय पाउँछ, उसको समाजप्रतिको दृष्टिकोणमा परिवर्तन आउँछ । उसले समाजमा जमाना र मान्छेको चरित्र अनि उसको स्वभावअनुरूप व्यक्तिले आफू र आफ्नो विचार बदल्नुपर्छ, सधैं एउटै विचारमा अडिनु हुँदैन, अनि मात्र टिक्न सकिन्छ भन्ने विचार गर्छ । त्यसैले उसले निकैबेर गमेर विचार पुऱ्याएर फुटपाथमा किनेको हुडी र कालो चश्मा सदाका लागि फालिदिन्छ । आफ्नै थोत्रो मोबाइल बेचेर आएको पैसाबाट जिन्दगी र सोच दुवै परिवर्तन गर्छ, उसकै शब्दमा-“सुनसान वाग्मतीको किनारमा अडिएर उसले फुटपाथबाट किनेको नयाँ हुडीको जम्पर र कालो चश्मालाई लोभलाग्दा आँखाले हेरिरह्यो, निकैबेरपछि मन बलियो पारेर वाग्मतीको छातीमा विसर्जन गरिदियो । अब ऊ ढुक्क थियो, अब अगाडि जे त होला” (पृ. ५१) । यसरी मानिसको इमानदारी र मिहिनेतमाथि धज्जी उडाउने तथा पहिरन र व्यक्तित्व हेरेर उसको मूल्याङ्कन गर्ने सामाजिक परिपाटी विरुद्ध उदितले जुन व्यक्तित्वको विकास गर्‍यो उसको तत्कालीन समयको विश्वदृष्टि त्यहीअनुरूप निर्माण भएको छ । यो उदीयमान पिँढीको विश्वदृष्टि हो ।

साँभ्रपख उदित बाटो ढुकेर अनन्याकै घरछेउमा बसी साथीका घरबाट ढिलो फर्किँकी अनन्याको ह्यान्ड ब्याग चोरेर भाग्यो । उसको हुलिया परिवर्तन भएकाले कसैले चोर भनेर शङ्का गरेन । सात दिनसम्म घरमा चुपचाप बसेपछि त्यही चोरेको पैसाले आवश्यक सबै सामग्री किनेर सानका साथ गाउँतर्फ लाग्यो । त्यसबेला उसको फूर्ति नै अर्कै भएको कुरा यस कथांशले पुष्टि गर्छ :

अर्को हप्ताको अन्त्यतिर ऊ बडो आत्मविश्वासका साथ त्यही नीलो शर्टमा सजिएर बाका लागि त्यही सुनौला फ्रेम भएको चश्मा, आमाको बाथको औषधि र सबैका लागि न्यानो सिरक बोकेर गाउँतिर लाग्यो । त्यसबेला उसको चालढाल यति परिवर्तित थियो, यदि ऊ कुनै अन्तर्वार्तामा बसेको भए पक्कै पास हुने थियो । (पृ. ५२)

उपर्युक्त कथांशले मान्छेको गोजी बलियो भएमा उसमा स्वतः फूर्ति बढ्छ र व्यक्तित्वको समेत विकास हुन्छ, सुन्दर पोसाक र आकर्षक व्यक्तित्वले चोरलाई पनि सज्जन र विद्वान् देखाउँछ । समाजमा सबैको विश्वास जित्ने सुन्दर पोशाक र आकर्षक व्यक्तित्वको आवश्यकता पर्दोरहेछ भन्ने कुरालाई देखाएको छ । यो आधुनिक भौतिकवादी विश्वदृष्टि हो । यी सबै चिज प्राप्त गर्न उदितले जुन मार्ग अपनाएको छ, त्यो प्रभुत्वशाली वर्गप्रतिको प्रतिरोध हो । उदितमा आएको यो विचार उदीयमान पुस्ताको विश्वदृष्टि हो । उदितको यसप्रकारको गतिविधिले सोभो हिसाबले इमानदार भएर काम गर्दा कहिलेकाँही समाजले तिरस्कार गरी हेप्छ र विनाकारण कसुर भोग्न बाध्य पार्छ भने मान्छे वाङ्गीन बाध्य हुनुपर्छ र समयअनुकूल काम गर्नुपर्छ भन्ने वैचारिकता प्रस्तुत गरेको छ । यही वैचारिकता उदितको वैचारिकता हो । उसको वैचारिकताले उदीयमान पिँढीको वैचारिकतालाई प्रस्तुत गरेको छ । कथामा उदितको वैचारिकताले प्रभुत्वशाली वर्गको अधीनस्थ वर्गमाथिको हेपाहा र शोषक प्रवृत्तिप्रति प्रतिरोध जनाएकाले यो उदीयमान पुस्ताको विश्वदृष्टि हो ।

उदितको यो विश्वदृष्टि चिरस्थायी बन्नसक्दैन । उसले घरनजिकैको खोलाको पुलबाट फेरि नभेटिने गरी अनन्याको रिक्तो ब्याग खोंचमा हुऱ्याएर आफ्नो लाचारीसमेत सदाका लागि फालिदिन्छ । यसले लुटेर होइन, मिहिनेतले सम्पत्ति, पद र प्रतिष्ठा आर्जन गर्नुपर्छ भन्ने सङ्केत गरेको छ । उसले विवशतावश जे गर्‍यो त्यो सही थिएन । त्यसलाई अँगालेर मान्छे अगाडि बढ्न सक्दैन । त्यसैले आफूमा विकसित त्यस्ता खराब प्रवृत्ति त्याग्नुपर्छ भन्ने विचार कथांशले यसरी

प्रष्ट पारेको छ -“ बाटामा पर्ने खोलाका छेउमा अडिएर उसले भोलाबाट अनन्याको रिक्तो ह्यान्डब्याग भिकेर खोलाको खोंचमा अलि परै पुग्ने गरी यसरी हुन्यायो मानौं त्योसँगै उसले आफ्नो लाचारी पनि खुर्केर फालिदियो, सदाका लागि (पृ. ५२) । उदितको यस गतिविधिले आम सज्जन नेपालीको वैचारिकता प्रस्तुत गर्दै विश्वदृष्टि परिवर्तनशील हुन्छ, कुनै एक समयमा प्रगतिशील ठानिएको विश्वदृष्टि अर्को समयमा प्रतिगामी हुनसक्छ भन्ने गोल्डम्यानको मान्यताको पुष्टि गरेको छ ।

कथामा उदितले जुन गतिविधि प्रस्तुत गरी अनन्याको परिवारले आफूमाथि गरेको शोषण र दुर्व्यवहारप्रति प्रतिरोध जनाएको छ, त्यस्तो घटना समाजमा कमै घट्छ । उदित र उसका परिवारले भोगेको नियति निम्न वर्गीय नेपाली समाजको यथार्थ हो । त्यस्तै अनन्याको परिवारले उदितमाथि गरेको व्यवहार पनि शोषक वर्गले शोषितमाथि गर्ने सामाजिक यथार्थ नै हो । त्यसमा पनि अनन्याले सित्तैमा उदितले हातपात गरेको भूटो आरोप लगाएको कुरा नेपाली समाजका पुरुषहरूमाथि अक्सर घट्नसक्ने घटना हो । अतः कृतिका घटनाहरू र नेपाली समाजको यथार्थबिच संरचनागत समानधर्मिता पाइन्छ ।

५.४ संरचनागत समानधर्मिता

कुनै पनि समाजको यथार्थ कृतिमा हुबहु नमिले तापनि मिल्दोजुल्दो रूपमा आएको हुन्छ । समाजका वर्गको विश्वदृष्टि र कृतिमा वर्णित समाजको संरचनाका बिचको यस्तो समानतालाई संरचनागत समानधर्मिता भनिन्छ । गोल्डम्यानका अनुसार यस्तो संरचनागत समानधर्मिता कृतिमा जति बढी कायम हुन्छ, त्यति नै कृति महान् हुन्छ । समाजको संरचना सुसङ्गत नभए तापनि कृतिमा त्यो मूर्तरूपमा प्रकट हुने भएकाले कृतिको अध्ययन गर्दा पहिला त्यसको संरचना पहिल्याउनुपर्छ र त्यसका माध्यमबाट समाजको संरचनाको खोजी गर्नुपर्छ (पृ. ८९) । यसरी हेर्दा बाको चस्मा कथामा अभिव्यक्त विश्वदृष्टि र तत्कालीन नेपाली समाजको विश्वदृष्टिबिच संरचनागत समानधर्मिता पाइन्छ । यस कथामा नेपाली समाजका प्रभुत्वशाली र अधीनस्थ वर्ग तथा उदीयमान पिँढीका विश्वदृष्टि प्रस्तुत गरिएका छन् । प्रभुत्वशाली वर्गमा निम्नवर्गलाई जति शोषण गरे पनि र जुनसुकै आरोप लगाए पनि हुन्छ, तिनमा प्रतिरोधी चेतना नभएका कारण तिनले विरोध गर्दैनन् । डर, त्रास र धम्कीले तिनलाई तर्साउन सकिन्छ भन्ने मानसिकता कथामा तिनको विश्वदृष्टि बनेर आएको छ । त्यस्तै कथामा मिहिनेत र परिश्रम गरी खानुपर्छ, ठूलोभन्दा असल मान्छे बन्नुपर्छ भन्ने मान्यता अधीनस्थ वर्गको विश्वदृष्टि बनेर अभिव्यक्त भएको छ ।

विवेच्य कथामा वर्णित समाज गणतन्त्रोत्तरको नेपाली समाज हो । गणतन्त्रप्राप्तपछि नेपाली समाजमा प्रभुत्वशाली वर्गमा खासै परिवर्तन देखिँदैन तर विभिन्न वर्गीय सङ्गठनको उदय तथा पेसागत हकहितसम्बन्धी नीतिनिर्माणका कारण अधीनस्थ वर्गमा नवचेतनाको विकास भएको छ । उदितले हुलिया बदलेर अनन्याको हातेब्यागभित्रको पैसा चोर्नु उनीहरूले उसमाथि गरेको शोषण र दुर्व्यवहारको प्रतिरोध हो । उसको यस गतिविधिले विनाकसुरको सजाय भोग्नु कायरता हो । अतः व्यक्तिले परिस्थिति र परिवेशअनुरूप आफूलाई बदल्नुपर्छ भन्ने वैचारिकता प्रस्तुत गरेको छ । कृतिमा वर्णित उपर्युक्त वर्गगत वैचारिकता र प्रतिरोध नेपाली समाजका वर्गीय यथार्थ हुन् ।

६. निष्कर्ष

'बाको चस्मा कथामा विश्वदृष्टि' शीर्षकको प्रस्तुत लेखमा विश्वदृष्टिसम्बन्धी लुसिएँ गोल्डम्यानका मान्यताहरूलाई आधार मानेर कथाको विश्लेषण गरिएको छ । यसका लागि कथामा उपस्थित प्रभुत्वशाली वर्ग तथा अधीनस्थ वर्ग र गणतान्त्रिक नेपालको निर्माण पछि अधीनस्थ वर्गमा आएको नवचेतनाका कारण जन्मिएको उदीयमान पिँढी वा पुस्ताको विश्वदृष्टिको खोजी कथाका विभिन्न साक्ष्यका आधारमा गरिएको छ । मूलतः कथामा उपस्थित प्रभुत्वशाली वर्ग वर्गीय दृष्टिले शक्तिशाली भएका कारण त्यस वर्गमा शासकीय चरित्र देखिन्छ । यस वर्गमा निम्नवर्गलाई हेप्ने, दुर्व्यवहार गर्ने तथा विभिन्न मिथ्या आरोप लगाएर गरिबको श्रमको शोषण गर्ने प्रवृत्ति देखिन्छ । सन्तानलाई संस्कारभन्दा सुविधा बढी दिएर पुत्पुल्याउँदा तिनले बाटो बिराइरहेको कुरा कथामा उल्लेख गरिएको छ । कथामा यस वर्गको वर्गीय प्रवृत्तिअनुकूलको विश्वदृष्टि प्रस्तुत भएको पाइन्छ । त्यसैगरी अधीनस्थ वर्ग सधैं आर्थिक अभावमा बाँच्न विवश भए पनि त्यस वर्गले इमानदारितालाई सधैं अनुसरण गरेका कारण सन्तान दरसन्तानमा त्यही संस्कार विकास भएको कुरा कथामा उल्लेख गरिएको छ । अतः निम्नवर्गीय अधीनस्थ वर्गमा सोही अनुरूपको विश्वदृष्टि निर्माण भएको छ । देशमा गणतन्त्रको स्थापना भएपछि विभिन्न वर्गीय सङ्गठन खुलेका र पेसागत हकहितसम्बन्धी विभिन्न नीतिनिर्माण भई कार्यान्वयनसमेत हुन थालेकाले अधीनस्थ वर्गमा पनि शोषणविरुद्ध प्रतिरोधी चेतनाको विकास भएको पाइन्छ । यसले उदीयमान पुस्ताको जन्म भएको कुरा कथाका विभिन्न साक्ष्यहरूले देखाएका छन् । गणतन्त्रोत्तर नेपाली समाजमा देखिएको सामाजिक यथार्थ र कथाभित्र वर्णित समाजको संरचना धेरै हदसम्म मिल्दोजुल्दो रहेको छ । नेपाली समाजमा उपर्युक्त दुई वर्ग र उदीयमान पिँढी वा पुस्ता अस्तित्वमा रहेका छन् । समाजमा प्रभुत्वशाली वर्ग आर्थिक पहुँचका कारण शक्तिशाली बनेको छ । उसका क्रियाकलापमा गणतन्त्रको प्राप्तिपछि पनि खासै परिवर्तन देखिँदैन । अधीनस्थ वर्ग स्रोत र साधनको अभावका कारण सधैं अन्याय र अत्याचारको जाँतोमा पिसिएको छ । तर उक्त वर्गमा क्रमशः प्रतिरोधी चेतनाको विकास हुन थालेको अवस्था छ । यही भाव विवेच्य कथामा व्यक्त भएका कारण यस कथामा संरचनागत समानधर्मिता पाइन्छ । यसरी विश्वदृष्टिका आधारमा बाको चस्मा कथामा समाजका प्रभुत्वशाली वर्ग, अधीनस्थ वर्ग र उदीयमान पुस्ताका विश्वदृष्टि प्रस्तुत भएका र नेपाली समाज र कृतिगत समाजका बिच संरचनागत समानधर्मिता अध्ययनको प्राप्ति हो ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- गोल्डम्यान, लुसिएँ (सन् १९९२), साहित्येतिहास की उत्पत्तिमूलक संरचनावादी पद्धति, *साहित्य का समाजशास्त्रीय चिन्तन*, (दोस्रो संस्क.), (अनु. निर्मला जैन र कुसुम बाँठिया), दिल्ली : दिल्ली विश्वविद्यालय ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३), *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पाण्डेय, मैनेजर (सन् २००६), *साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका*, (तेस्रो संस्क.), चन्डिगढ : असनपुर ।
- पाण्डेय, शारदा (२०८१), उलार उपन्यासमा विश्वदृष्टि, *कस्तुरी*, ५४ (२१), पृ. ९६-१०५ ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७०), सांस्कृतिक अध्ययनका मूलभूत सिद्धान्तहरू, *भृकुटी भाग १९*, पृ. ३३४-३६४ ।
- रुथ, जेन (सन् १९९२), ख्यातिका आर्जन : लुसिएँ गोल्डम्यान, *साहित्यका समाजशास्त्रीय चिन्तन*, (दोस्रो संस्क.), कृष्णदत्त शर्मा (अनु.), दिल्ली : दिल्ली विश्वविद्यालय ।

शर्मा, सानु (२०७५), *एकादेशमा*, काठमाडौं : साङ्ग्रिला पुस्तक प्रा. लि. ।

श्रेष्ठ, चन्द्रमान (२०७१), *पारिजातका उपन्यासको समाजशास्त्र*, विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

श्रेष्ठ, चन्द्रमान (२०७६), उसले रोजेको बाटो उपन्यासमा विश्वदृष्टि, *अपरा*, (३), पृ. ७८-८७ ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०७१), *सैद्धान्तिक नेपाली समालोचना*, (सम्पा.), काठमाडौं : जुगल पब्लिकेसन, पृ. ५०-५७ ।

Goldman, Lucian (1980). *Essays on Method in the Sociology of Literature*, St. Louis: Telos Press.